

SZABÓ-REZNEK ESZTER

„A SZÍNHÁZ TERV SZERINT DOLGOZIK”

A romániai színházi élet bürokratizálása a szocializmus első éveiben

ARomán Munkáspárt 1947. decemberi hatalomátvételét megelőző átmeneti évekre, illetve az ezt követő időszakra (a szovjetizálás és sztálinizálás,¹ az ideológiai normák konszolidálódásának és a szocialista realista módszer egyeduralkodóvá válásának időszakára), amely Sztálin halálával, majd a személyi kultusz hruscsovi nyilvános leleplezésével jut el az ideiglenes „olvadáshoz”, a desztalinizációs folyamatokhoz, a romániai és romániai magyar színház történet-írásban kevesebb figyelem irányult.² A színházak államosítása 1945 és 1948 között zajlott le, átalakítva az addig magán- és állami játszóhelyekből álló hálózatot; intézmények szűntek meg, újak jöttek létre.³ A romániai színházi historiográfiában – bár többen jelezték szükségességét – a szovjetizálás időszakára kevesebb figyelem irányult. Az átfogó munkák közül kiemelendő Liviu Malița *Cenzura în teatru. Documente. 1948–1989* című forráskiadványa,⁴ amely a bürokratikus apparátus különböző lépcsőfokaihoz kapcsolódó dokumentumokat közöl. Míruna Runcan a kommunizmus alatti színházkritikáról szóló munkájában, bár kiindulópontja a *Teatrul* folyóirat 1956-os indulása, kitekint ennek előzményeire is.⁵ Az erdélyi magyar színjátszásról fontos esettanulmá-



Az előadásfotó sajátos műfaj, nem az előadás kiragadott pillanata, hanem a fényképezőgép saját technikai és mediális adottságai által létrehozott alkotás, amely egyszerre kapcsolódik szorosan az előadáshoz és függetlenedik is tőle.

A tanulmány megírása idején a szerző a New Europe College – Institute for Advanced Study ösztöndíjasa volt. A tanulmány létrejöttét a Kutatási, Innovációs és Digitalizálási Minisztérium CNCS – UEFISCDI grantja támogatta (projektszám: PN-IV-P2-2.1-BSO-2023-0005 / PNCDI IV).

nyok készültek, amelyek részben a szovjetizálás kezdeti időszakát is érintették: Bartha Katalin Ágnes Poór Lili színészi pályájának második világháború utáni szakaszát elemezte,⁶ Ungvári Zrínyi Ildikónak a fotográfia felől is közelítő kutatásai a Szentgyörgyi István Színművészeti Intézetéről és a marosvásárhelyi Székely Színházról az 1940–50-es évekre is kiterjedtek,⁷ György Andrea az *Utunk*-beli színikritikákat vizsgálta.⁸ A kolozsvári magyar színház 1944 és 1949 közötti történetét túlnyomórészt sajtóforrások alapján dolgozta fel Enyedi Sándor.⁹

Jelen tanulmány arra tesz kísérletet, hogy egy eddig mellőzött forrástípus – a Művészetek és Információk Minisztériuma, illetve a Művészetügyi Bizottság Színházi Főigazgatóságának levéltári anyaga – segítségével úgy vizsgálja a Kolozsvári Állami Magyar Színház 1948–1953 közötti működését, hogy azt visszahelyezze a romániai kultúrpolitikai apparátus kontextusába. Bár egy másik művészeti ágat érinti, de inspiráló megközelítés Caterina Preda a Képzőművészek Egyesületének működését elsősorban levéltári források alapján feltáró munkája,¹⁰ melynek fókuszában a művészeti élet bürokratizálódása, illetve az állam által megtervezett és finanszírozott gyakorlattá válása áll.

A második világháborút követő évek Romániájában lezajló politikai, gazdasági, kulturális (át)szervezés egyben adminisztratív-bürokratikus átrendezés is. Beszédesebb, hogy a színházakat is felügyelő Művészetek Minisztériuma néhány év leforgása alatt többször váltott nevet: 1948 és 1950 között Művészetek és Információk Minisztériumaként (Ministerul Artelor și Informațiilor), 1950 és 1953 között Művészetügyi Bizottságként működött (a moszkvai mintát követő Comitetul pentru Arte pe lângă Consiliul de Miniștri – nem összetévesztendő az 1960-as évekbeli Comitetul de Stat pentru Cultură și Artevel, azaz a Kultúra és Művészetek Állami Bizottságával). A negyvenes évek végi szovjet kulturális élet szervezését elemző Thomas Lahusen hangsúlyozza, hogy azt az „ideológiai, esztétikai és szervezeti integráció és alosztályokra tagozódás jellemezte. [...] Ez a folyamat egy heterogén és összetett intézményi mechanizmuson keresztül valósult meg, amelynek során egyrészt a centralizáció és a hierarchizáció („zárt-ság”) fokozódott, másrészt pedig megsokszorozódott az intézményesített szervek száma, amelyek hatásköre továbbra sem volt meghatározva (»nyitottság«).¹¹ Ez a túlbürokratizált rendszer lesz jellemző a szovjet mintára átalakított Romániára is, és a Lahusen által leírtakhoz hasonlóan a központosított felső vezetés iránymutatásai helyi szinten különböző módokon valósulhattak meg, informális, lokális gyakorlatokat eredményeztek.¹² Egyetlen példát kiragadva: a Művészetügyi Bizottság üdvözli az 1951-re országsszerte működő Sztanyiszlavszkij-köröket – a kolozsvári magyar színházban 1950 márciusában alapították meg a kört, havi négy üléssel számolva; rögtön az első hónapban a társulat egy-egy tagjának vezetésével többek között a *Színészetikát* és Sztanyiszlavszkij beszélgetéseit tárgyalták meg.¹³ Ám mivel azok kikerültek a bizottság felügyelete és támogatása alól, és teljes mértékben az adott színházak szervezésétől függték, a kontroll visszaszerzésére egy újabb intézmény, a Sztanyiszlavszkij-körök Tanácsának létrehozását és egy központosított előadásterv kialakítását javasolták az „ideológia félreértése” és az „üres teoretizálás” elkerülése végett.¹⁴

„[A]z államszocialista színház kialakulásának folyamata nem választható le az előadások melletti vitákról, sőt azok párhuzamos színházi eseményként értelmezhetőek” – érvel Jákfalvi Magdolna az egy-egy darabhoz, színrevitelhez kapcsolódó források relevanciájáról. A bemutatókról folytatott diskurzust a Performance Studiestől kölcsönzött fogalmakkal írja le. „A doing, showing doing,

explaining showing doing folyamat egésze létrejön az államszocialista színházi folyamatban, de a fázisok messze kerülnek a nyilvánosságtól, s a szélesebb szakmai és az emlékező közösség előtt is sokáig rejtve tartják értékeiket.”¹⁵ A szovjetizálás előíró és felügyelő bürokráciája az előadásokhoz szorosan kapcsolódókon kívül is hatalmas mennyiségű dokumentumot termelt ki. A tervgazdaság bevezetése, az 1949-es és 1950-es egyéves, majd 1951-től az ötéves tervezés a színházakat is érintette: termelőkké váltak, a megszabott néző- és előadásszámok túlteljesítésére vállalkoztak. Havi, évharmados és éves munkaterveket és -beszámolókat, előadás- és repertoárterveket, premierekről készült jelentéseket küldtek a Párt megyei bizottságainak és a Művészetügyi Bizottság Színházi Főigazgatóságának. Utóbbi átfogóbb kiértékeléseket, általános problémákat érintő referátumokat készített, és időnként – a kritika és önkritika rituális gyakorlása által – saját tevékenységének elemzését is megtette, fontos bepillantást nyújtva az apparátus működésébe.

Jelen kutatás erre a gazdag, 1948–1953 közötti, román és magyar nyelvű forráskorpuszra épül. Az időbeli határok kijelöléséhez több szempont adott fogódzót. A Kolozsvári Állami Magyar Színház, bár jogilag egy 1945. október 1-jei rendelettel állami státuszt kapott, az állami szubvenció a működési költségeknek csupán felét fedezte az 1947. júliusi színházi törvény elfogadásáig.¹⁶ Jordáky Lajos – akitől a tanulmány címében szereplő idézet is származik¹⁷ – a színház irodalmi titkára lesz 1948-tól 1952-es letartóztatásáig, a Művészetügyi Bizottság pedig 1953-ig működik ebben a formában.

Láthatatlan szereplő: az irodalmi titkár

■ A *Teatrul azi* folyóirat a rendszerváltás után néhány évvel, 1995-ben ankétot rendezett bukaresti színházak irodalmi titkárai körében *Ce este s.l., cu ce se mănâncă și de către cine?* (Mi az irodalmi titkár és (kik) eszik vagy isszák?) címmel.¹⁸ A válaszok egy elképzelt szerepkör – a repertoár kialakításának és a rendező mellett az alkotói folyamatnak résztvevője, az előadások előkészítésének segítője – és az aktuális valóság – néha inkább titkár, leginkább mindenek – közti ellentmondást domborították ki. Egyesek egy régi rendszer maradványaként emlegették, többen a megnevezést is időszerűtlennek tartották, az angolszász színházakban használatos irodalmi menedzsert vagy a német színházak dramaturgiát javasolva helyette.¹⁹

A *Contemporanul* hetilap 1968-ban és 1975-ben kérdezett rá az irodalmi titkárok szerepére. Az 1968-as ankét egyik sommásan megfogalmazott válasza szerint: „a színész, aki nem játszik, a drámakritikus, aki legfeljebb évad végén megszerkeszt egy önkritikát, az igazgató, aki nem igazgat, az író, akinek a szerző kedvében kell járjon anélkül, hogy csalódást okozzon a nézőnek”.²⁰ Csupán a bukaresti Nemzeti Színház irodalmi titkára fogalmazott úgy, hogy munkája kiüresedetté vált, és ő volt az egyetlen, aki utalt a színház „ideológiai és művészi funkciójára”. Ezzel szemben az 1975-ös ankét rögtön a címébe emelte az irodalmi titkár politikai-ideológiai felelősségét, nyomatékosítva a XI. Pártkongresszuson elhangzott Ceaușescu-beszéd művészek feladatairól szóló részletével.²¹ A válaszok nyelvezetén és tartalmán is érződik a Ceaușescu 1971-es júliusi téziseit követő resztalinizációs időszak hatása, így nem véletlen, hogy ezek állnak legközelebb az irodalmi titkári szerepkör 1950-es évekbeli felfogásához: a párt

vigyázó szemeként jellemzi Malița korábban említett forráskiadványának bevezetőjében.²²

Az 1950-es évek elején az irodalmi titkár feladatai a tervezés és ellenőrzés köré szerveződtek. Jordáky Lajos – akinek a kolozsvári színházban eltöltött időszakát politikai biográfiája kontextusában vizsgálta Antal Róbert-István²³ – 1951-ben, a Művészetügyi Bizottságnak küldött iratban részletesen leírta ideológiai, művészeti és adminisztratív feladatait.²⁴ (Az év végére a kolozsvári Néptanács már formalizált feladatsort állított össze.)²⁵ A színház munkáját részletekbe menően követte, és legalább három különböző regiszterben írt róla. A Művészetügyi Bizottságnak küldött havi és éves beszámolóit románul, bürokratikus nyelvezettel írta, összefoglalva a repertoárt, a marxista-leninista szemináriumok és termelési ülések számát és témáját, a könyvtárba bekerült új könyvek számát, esetleg az üzemi látogatások és turnék adatait. A bemutatókról nézői adatokat és bevételt tartalmazó jelentést küldött, előadásfotókat és a sajtóban megjelent kritikákat is csatolva. Ezzel párhuzamosan 1949 szeptembere és 1950 júliusa között szisztematikusan vezette a színház és a színészek tevékenységét, jegyzetei egybefűzve kutathatók az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kézirattárában, ezekre az egyszerűség kedvéért a továbbiakban fűzetként hivatkozom. A harmadik regiszter az OSZK Kézirattárában őrzött Jordáky-hagyaték kétdoboznyi színházi iratot tartalmazó, rendezetlen része.²⁶ Ebben gyakran papírfecnikre firkált félmondatok, színészekről alkotott ítéletek, önéletírása és annak vázlata, beszédek tervei, társulati gyűléseken készült jegyzetek vannak. Datálatlanságuk és a hagyaték rendezetlensége miatt gyakran semmilyen kontextust nem találunk ezekhez a dokumentumokhoz, ha nem olvassuk össze őket a fentebbi két regiszterrel. A hivatalos jelentések, a belső használatra vezetett fűzet és a nagyrészt privát használatra szánt jegyzetek egymást egészítik ki. Utóbbiból egyértelműen kirajzolódnak a színház igazgatójával, Marosi Péterrel való konfliktusai és az iránta érzett ellenszenvé – ideológiailag képzetlennek tartja az igazgatót, és úgy érzi, szándékosan akadályozza őt a munkában, kifogatja az önkritikát, csak a saját érdekeit nézi²⁷ –, amire sem a fűzetben, sem a jelentéseiben nincs utalás. Még akkor sem, amikor a Marosi által Jordáky ideológiai aggályai ellenére támogatott *A Noszty fiú esete Tóth Marival* előadást végül le kellett venni műsorról, mivel „a feudális kapitalista rend leleplezése nem volt sikeres”: a kapitalizmust és Tóth Mihály figuráját idealizálta.²⁸

Jordáky fűzete – amely alapján összeállította hivatalos jelentéseit – a színház belső működésébe nyújt betekintést: próbák következetesen vezetett száma, a színészek késései percre pontosan feljegyezve. És ezeknél súlyosabb megjegyzéseket: „múltbeli fasiszta tevékenységéért eltávolítottuk Czenk Erzsébetet; proletárerkölccsel összeegyeztethetetlen életmód és magatartásért eltávolítottuk Lelkes Gábort”.²⁹ A burzsoá elemek és polgári hagyomány lappangása a színházban (is) visszatérő motívum, nem sokkal korábban, egy központi ellenőrzés során Török Sándort (Jordáky mellett ekkor a másik irodalmi titkár) és négy színészt távolítottak el a színházból egyeseket osztályellenség, sovinizmus vagy fasiszmus vádjával, másokat polgári vagy kulák származásuk miatt.³⁰ A hasonló esetek kiküszöbölése végett is játszott oly nagy szerepet a társulat ideológiai nevelése, amelynek megszervezése – a Sztanyiszlavszkij-körök, ideológiai szemináriumok és káderiskolák voltak ennek fórumai –, illetve a színészek fejlődésének ellenőrzése az irodalmi titkárok egyik kiemelt feladata volt. Jordáky saját maga által szerkesztett kérdőívekkel ellenőrizte a társulat havi munkáját,³¹ és be-

számolója szerint múzeumokba és az egyetemi könyvtárba kísérte el a színészeket, könyveket és filmeket javasolt nekik, hétről hétre „baráti beszélgetéseket” folytatott velük akár egyenként, akár kisebb csoportokban. A kolozsvári Nemzeti Színház előadásainak látogatására és könyvek vásárlására buzdította őket, sikerként könyvelve el, hogy szinte minden színész megvette Sztanyiszlavszkij, Gorkij, Csehov és Osztrovszkij egyes műveit, többen pedig Lenin- és Sztálin-köteteket is beszereztek.³² A színház archívumának és könyvtárának rendezése és gazdagítása is az ő feladata volt – 1950-ben például a színdarabok túlsúlya mellett (4 963 darab) ideológiai könyvből volt a legtöbb (285), majd a művészeti (180) és irodalmi könyvek (94) következtek.³³ Arra is találunk utalást, hogy a könyvtár számára kortárs munkásábrázolásokat vásárolt: Abodi Nagy Béla egy festményét és Gy. Szabó Béla *Tetőfedők* metszetét.³⁴

A repertoár anatómiája

■ A szocialista realizmus színházi direktívája a repertoárban nyilvánul meg.³⁵ Ahogy a párt lapja, a *Scînteia* hirdette, a repertoár a színházi munka alapja és ideológiai-művészi programjának mutatója,³⁶ a hazai szocialista realista drámairodalom megteremtése sürgető feladat volt. A műsorrend kialakítása a színházak és a felügyelő szervek közötti szövevényes interakciótól függött, összeállítása az 1947-es színházi törvény értelmében, lokális szinten, az állami színházakban létrehozott olvasóbizottságok feladata lett, nem sokkal később azonban átkerült a művészeti minisztérium különböző alegységeihez, megyei szinten pedig az egyes tanácsokhoz.³⁷ Ez némileg – legalábbis a felügyelő hatóságok neveit tekintve – megváltozott a minisztérium Művészetügyi Bizottsággá alakításával. A színházak a bemutatásra elfogadott darabokról kiadott listák alapján állították össze repertoárterveiket, az irodalmi titkárságok pedig javasolhattak darabokat lektorálásra.

A színházi műsorrendek összeállítása finom egyensúlyozást igényelt a klasszikus szovjet és orosz, a kurrens szovjet, a „haladó” nyugati darabok, valamint a klasszikus és az új nemzeti – illetve nemzetiségi – drámák között. Gorkij és Shakespeare a repertoárok visszatérő szereplői voltak, utóbbi helyét szentesítették az új korszakban, amikor 1934-ben, a Szovjet Írószövetség első kongresszusán megünnepezték születésének 370. évfordulóját.³⁸ Ha a színház a szocializmus építésének eszköze, a repertoárnak pedig ezt harcot kell tükröznie az életből vett példákkal, a *Scînteia* 1949-ben a színházi évad végén megjelent programadó cikke ezt alátámasztandó két frissen megjelent és bemutatott hazai drámát emelt ki: a *Bányászokat* Mihail Davidoglutól, és Lucia Demetrius *Válaszúton (Cumpăna)* című, egy szövögyár államosításáról szóló darabját.³⁹ Előbbi a Zsil völgye szénbányászainak életét először írta színpadra, az 1948-as iparosítás után a romániai ipar egyik alapvető nyersanyagáról, a szénről szóló színdarab nem véletlenül került országszerte a repertoárra, Davidoglu következő drámájával is a nehézipar témájánál maradt, a *Tűzerőd (Cetatea de foc)* a resicabányai acél-előállításról szól. Az ipar mellett a mezőgazdasági átalakítás színpadra írása is elvárt/támogatott feladat volt,⁴⁰ 1950-ben mutatták be Lucia Demetriusnak egy kollektív gazdaságban játszódó *Új meder (Vadul nou)* című művét, Sütő András és Hajdu Zoltán hasonló témájú *Mezítlábas menyasszonya* pedig a következő év elején kerül színpadra.

A Kolozsvári Állami Magyar Színházban – amint arra később Jordáky is visszaemlékezett – az 1949/1950-es évad repertoárja volt az első, amely megfelelt a szocialista realizmus elveinek. Az évad két jelentős előadása Mihail Davidoglu *Bányászokja* és Vszevolod Ivanov *Páncélvonata* volt – egy új román és egy klasszikus szovjet darab.⁴¹ De bemutatták Caragiale *Elveszett levelét*, a *Lúdas Matyi* átdolgozását, a *Furfangos özvegyet* Goldonitól, Gorkij *Vassza Zseleznováját*, két további szovjet író művét, valamint a romániai jiddis drámairodalom frissen megjelent alkotását, Ludovic/Lajos Bruckstein *Éjszakai váltását*. Az, hogy a repertoár felét szovjet darabok tették ki, szinte az összes színházra jellemző volt a tervgazdaság logikájában készült, központosított éves mutatók szerint.⁴² Jordáky a füzetében a műfaji mellett a szovjet, klasszikus realista, haladó nyugati stb. kategóriák szerint tartotta számon a játszott darabokat. A színház 1949/50-es évadbeszámolója azonban két fontos hiányt regisztrált: romániai magyar szerző által jegyzett dráma és a mezőgazdaság kollektivizálásáról szóló darab bemutatását.

Egy magyar színház kötelessége lenne egy kortárs problémákkal foglalkozó, romániai magyar szerző által írt színdarab bemutatása, áll az évadértékelő dokumentumban. „Kolozsváron sok a magyar író, vannak tehetséges fiatal kezdőink, de az elmúlt évadban közülük senkit nem tudtunk úgy kiképezni, hogy annak eredménye legyen a színpadon.”⁴³ Az irodalmi titkárságok a Művészetügyi Bizottsággal, az Írószövetséggel és az írókkal tartották a kapcsolatot, elolvasták a hozzájuk küldött drámákat, megjegyzéseikkel visszaküldték az íróknak, egyesekkel hosszabb időn keresztül dolgoztak együtt. Jordáky havonta lejegyezte a füzetébe, hogy milyen új drámákat olvasott el a színház dramaturgiai kollektívája (tagjai rajta kívül Marosi Péter igazgató, Hobán Jenő irodalmi referens, Senkálzky Endre, Harag György, Kéki Erzsébet és Barta Gábor színészek) – időnként igen hosszú a havi lista, azonban egyértelmű, hogy a Balla Károly – Keleti László szerzőpárossal rendszeresen konzultáltak.⁴⁴ Az első, színpadi bemutatásra elfogadott romániai magyar szocialista realista dráma Sütő András és Hajdu Zoltán *Mezítábas menyasszonya*, amelyet Kolozsváron 1951. január 5-én láthattak először a közönség. „Az új drámairodalmunk sikereként kell elkönyvelnünk az első magyar nyelvű eredeti darab megjelenését. [...] A dráma a földek kollektivizálásának folyamatát tükrözi egy magyarlakta vidéken, és drámai irodalmunkban elsőként mutatja meg országunk román és magyar népének testvéri összefogását a közös osztályellenséggel szembeni harcban” – jellemzi egy a hazai drámairodalom helyzetét áttekintő jelentés.⁴⁵

Színházi munka és fotográfia

■ A repertoár elfogadása után elkezdődhetett a bemutatók előkészítése. A Művészetügyi Bizottság Színházi Főigazgatósága „a megfelelő tájékozódás” végett oroszból fordított dokumentációs anyagot, újságcikket és fényképeket küldött a színházaknak,⁴⁶ de egy-egy előadás dokumentációjának összeállítása többnyire az irodalmi titkárra hárult: (szak)irodalmat állított össze, amit az előadás résztvevőivel ideológiai gyűléseken beszélt meg; mindez Jordáky füzetében is nyomon követhető.⁴⁷ Ugyanakkor a színházak közötti együttműködés a vendégszerepléseken és -rendezéseken túl az előadások dokumentációjának cseréjére is kiterjedt. Ezt megkönnyítette, hogy – mivel eleve véges lista alapján állíthatták

össze a színházak műsorrendjeiket – számos darabot, különösen az új hazai alkotásokat, több színház is a műsorára tűzte.

A Kolozsvári Állami Magyar Színház 1940-es évek végéről és 1950-es évek elejéről származó fényképanyaga több intézmény között szóródott szét: az előadásfotók egy kis része (ami a néhány fennmaradt premierbeszámolóval együtt érkezett) a Művészetügyi Bizottság levéltári anyagában található; az EME Jordáky-hagyatéka a névadójának színházi időszakához köthető fotókat őrzi; a fényképek nagyobbik részét a színház Dokumentációs Tára archiválta, s bár az 1950-es évek második felétől szinten minden bemutatott darabhoz találunk előadásfotókat (és gyakran jelmezes portrékat), az 1945–1953 közötti időszak nagyon hiányos. A fekete-fehér képek alján legtöbb esetben egy fehér sávban megjelenik a színház neve és az előadás címe, a felső sarok jelzi, hogy azokat a – Janovics Jenő Transsylvania Filmgyárából 1922-ben kiváló⁴⁸ – Fotofilm vállalat készítette és nyitotta.

Kevés olyan kép maradt fenn, amely a színházi munkát örökíti meg valamilyen módon. Jordákyról készült például az általa rendezett *Ellenségek* „instruálása” közben beállított kép,⁴⁹ a sajtóban időnként felbukkannak próbákon készült fotók – az *Igazság* 1949-ben a *Bányászokból* közölt két jelenetet.⁵⁰ Jellemzően a már elkészült előadásról készült képek vannak többségben. Az előadásfotó sajátos műfaj,⁵¹ nem az előadás kiragadott pillanata, hanem a fényképezőgép saját technikai és mediális adottságai által létrehozott alkotás, amely egyszerre kapcsolódik szorosan az előadáshoz és függetlenedik is tőle. Része az előadások népszerűsítésének, a színház arculatának. Bara Margit egyik havi munkabeszámolójában megjegyzi, hogy „nincs értelme annak, hogy a színház előcsarnokába kitegyük az egyes előadásokról készül összes képet (vagy esetleg pont a jó képeket ne tegyük ki, akkor, mikor a képek 75%-a rosszul sikerül). Ez nem díszít, és nem kell esetleg egy jó előadásról a rossz képeket közszemlére tenni.”⁵²

Az előadásfotó rögzíti a díszletet és jelmezt, így kerülhetett be az előadás-dokumentációk cseréjének körforgásába. Osztrovszkij *Farkasok és bárányok* című darabja 1953-as kolozsvári bemutatójának előkészítéséhez az irodalmi titkár (ekkor már Hobán Jenő) megszerezte a moszkvai Kis Színház és a budapesti Madách Színház előadásfotóit.⁵³ Ugyanebben az évben Száva Mihály, a társulat tagja, Bukarestbe utazott, hogy megnézzze a Városi Színházban a *Mai embereket* (*Oameni de azi*, Lucia Demetrius), és előadásfotókat kérjen a kolozsvári bemutató előkészületeihez, cserébe elvitte a Jordáky által rendezett, 1950-es *Vassza Zselenozva* előadásfotóit.⁵⁴ Könnyen lehet, hogy ebből adódóan ma egyéb színházak archívumai is őriznek kolozsvári előadásokról készült fényképeket.

Az előadásfotók vizuális nyomai az új hős megalkotásának és a színpadi nyelv keresésének, amelyet számos írott forrás, elméleti és módszertani vita keretez. A színházak úgy válnak egy bürokratikus gépezet részévé, hogy közben saját, informális gyakorlataikat alakítják ki: a túlközpontosítás bénító hatására éppen a felügyelő és ellenőrző szervek önkritikai és önkorrekciós gesztusai mutatnak rá. Két egyéves terv után, 1951-ben Románia elkezdte az első ötéves tervét, a színházak munkájának mérhetővé tételére irányuló törekvések pedig folytatódtak.

■ JEGYZETEK

1. A *szovjetizálás* fogalmának kritikai megközelítéséhez lásd Scheibner Tamás: *A magyar irodalomtudomány szovjetizálása. A szocialista realista kritika és intézményei, 1945–1953.* Ráció, Bp., 2014. 9–21. (A továbbiakban Scheibner 2014.)
2. A kurrens magyarországi színháztörténet-írásban hangsúlyosabban jelen van az államosítás körüli évek vizsgálata, lásd Jákfalvi Magdolna: *A valóság szenvedélye. A realista színház emlékezete Magyarországon.* Arktisz – Theatron Műhely Alapítvány, Bp., 2023. (A továbbiakban Jákfalvi 2023.); Jákfalvi Magdolna – Kékesi Kun Árpád – Kiss Gabriella – Ring Orsolya (szerk.): *Újjáépítés és államosítás. Tanulmánykötet a kultúra államosításának kezdeti éveiről.* Arktisz – Theatron Műhely Alapítvány, Bp., 2020. Jelen tanulmány ugyan nem foglalkozik sem az operával, sem az operettel, de érdemes kitérni az erre vonatkozó kutatásokra is, hiszen főleg utóbbi érdekes átalakuláson ment át: míg kezdetben határozottan elítélendő és káros polgári maradványnak számított, néhány év alatt megszületett a szocialista realista operett. Romániai magyar kontextusban lásd Ungvári Zrínyi Ildikó: *A mosoly országa. Hatalom és intézményes modellek a Székely Színház indulásakor.* Játéktér 2021 1. sz. 18–38. A magyarországi Operettszínház államosítást követő időszakáról készült Philther-elemzések: Jákfalvi Magdolna – Kékesi Kun Árpád (szerk.): *SzocOper. Az operett újjáépítése 1949–1956 között.* Rózsavölgyi és Társa – Theatron Műhely Alapítvány, 2021. Az operett szovjetizálásáról Kelet-Európai kontextusban: Wolfgang Jansen (szerk.): *Popular Music Theatre Under Socialism. Operettas and Musicals in the Eastern European States, 1945 to 1990.* Waxmann, 2020. A kötet által összefogott magyar, lengyel, szovjet, csehszlovák és keletnémet esettanulmányok mellett a román operett is megjelenik: Valentina Sandu-Dediu: *“The New Romanian Operetta” of the 1950s. An Instrument in the Building of Socialism.* In: Jansen (szerk.): i. m. 205–218.
3. Az 1951-gyel kezdődő ötéves terv keretében a következő városokban terveztek színházakat létesíteni: Konstanca (1951), Szatmár (1952), Botoșani (1952), Bukarest (1952-ben ifjúsági színház, 1955-ben gyerekszínház), Galați (1954), Piatra Neamț (1954). Arhivele Naționale Istorice Centrale (a továbbiakban ANIC). Comitetul pentru Artă. Dos. 189/1951, f. 3.
4. Liviu Malița (coord.): *Cenzura în teatru. Documente. 1948–1989.* Editura Fundației pentru Studii Europene, Cluj-Napoca, 2006. (A továbbiakban Malița 2006.)
5. Mîruna Runcan: *Teatru în diorame. Discursul criticii teatrale în comunism.* 1–3. Tracus Arte, Buc., 2019–2021.
6. Bartha Katalin Ágnes: *Mit hallgat el s mit árul el a dokumentum: Poór Lili látható és láthatatlan arcai.* Me.dok 2022. 2. sz. 41–56.; Uő: *Poór Lili és az 1945 utáni új típusú színházi test performanszai.* Korunk 2024. 5. sz. 15–30.
7. Ungvári Zrínyi Ildikó: *Testreprezentációk és előadásnyelv a 40–60-as években.* In: Lázok János – Ungvári Zrínyi Ildikó (szerk.): *A Szentgyörgyi István Színművészeti Intézet Története.* UartPress, Marosvásárhely, 2011. 74–95.; Uő: *Test-képek, dialogikusság és performativitás 1954 és 1976 között: a SZISZI előadásainak formanyelve a fotó médiumában.* In: Lázok János – Ungvári Zrínyi Ildikó (szerk.): *A Szentgyörgyi István Színművészeti Intézet története II. 1962–1976.* UartPress, Marosvásárhely, 2018. 25–65.; Uő: *A színházi nyilvánosság szerkezetváltozásai 1945 után. Finomodó hatalmi struktúrák az intézményben és a testben.* In: Ungvári Zrínyi Ildikó – Kricsfalusi Beatrix (szerk.): *Test – hatalom – intézmény. A színházi nyilvánosság szerkezetváltozásai Erdélyben.* UartPress, Marosvásárhely, 2021. 9–24.
8. György Andrea: *Irodalom és színház viszonyának értelmezése a korai Utunkban. Az 1954-es színbírálat-vita.* Betekintő 2022. 3. sz. 153–163.; Uő: *Szubjektív és töredékes. Erdélyi magyar színházi előadások kritikai recepciója az Utunk folyóiratban 1946 és 1952 között.* Symbolon 2019. 2. sz. 95–100.
9. Enyedi Sándor: *Öt év a kétszázból.* Magyarságkutató Intézet, Bp., 1991.
10. Caterina Preda: *Uniunea Artiștilor Plastici și artistul socialist de stat.* Idea, Kvár, 2023.
11. Thomas Lahusen: *Socialist Realism in Search of Its Shores: Some Historical Remarks on the “Historically Open Aesthetic System of the Truthful Representation of Life”.* In: Thomas Lahusen – Evgeny Dobrenko (ed.): *Socialist Realism Without Shores.* Duke University Press, Durham – London, 1997. 17.
12. Scheibner Tamás arra hívja fel a figyelmet, hogy „a túlságosan egyértelmű politikai iránymutatás nem állt a legfelsőbb vezetés érdekében, ez ugyanis beszűkítette volna saját mozgásterét. A politikai »vonal« s az, hogy egy-egy politikai eseménynek mi a jelentése, visszamenőlegesen is megteremtődhetett vagy módosulhatott.” Scheibner 2014. 10. Kiss Ágnes cenzúráról írott könyvében az egyes intézmények felől tárja fel „a cenzúra finommechanikáját, azaz a belső szervezeti megoldásokat és informális gyakorlatokat, amelyek hozzájárulnak a rendszer sikeres működéséhez. [...] Ne a cenzúrafolyamat kimenetére, a megcsonkított kulturális életre fókuszáljunk, inkább kövessük a cenzúrában érintettek mindennapi tevékenységeit, a szervezeti koordi-

- náción és kontrollmechanizmusokat és az aktorok közötti kapcsolatokat és interakciókat.” Kiss Ágnes: *Finomhangolás. Koordináció és kontroll a szovjet típusú cenzúrárendszerekben – Romániai példák (1949–1989)*. Kriterion, Kvár, 2022. 6. Az 1948–1954 közötti romániai színházi cenzúra hierarchiájáról lásd Boros Kinga: *Kényelmetlen színház. A politikai tartalomtól az észlelés politikájáig*. UartPress, Marosvásárhely, 2021. 71–76. (A továbbiakban Boros 2021.)
13. *Sztaniszlavszkij beszélgetései a Nagy Színház színiiskolájában* című műről van szó. Erdélyi Múzeum-Egyesület Kézirattára. Jordáky-hagyaték. V. (Mások kéziratai), 296 (Színházi irodalmi titkári jelentések). (A továbbiakban EME 296.) Jordáky Lajos: *Jelentés a kolozsvári Állami Magyar Színház 1950. március havi művészeti tevékenységéről*. 32.
14. *Referat asupra cercurilor de studii profesionale din teatre*. ANIC. Comitetul pentru Artă. Dos. 33/1952, ff. 68–76. Bár a dokumentum egy 1952-es mappában van, a kontextusból arra lehet következtetni, hogy 1951-ben készült.
15. Jákfalvi 2023. 38.
16. *Legea nr. 256*. Monitorul Oficial 1947. július 18. 6199–6223.
17. EME 296. Jordáky Lajos: *Jelentés az Irodalmi Titkárság és a színház művészi kollektívájának tevékenységéről 1949. szeptember hónapban*. 1.
18. Carmen Bărbulescu – Cipriana Petre: *Ce este s.l., cu ce se mănâncă și de către cine?* Teatrul azi 1995. 2. sz. 4–11. Mintegy kontrasztként, az ankét a Royal National Theatre irodalmi menedzserének válaszait is tartalmazza. A folyóirat két évvel később megismételte körkérdését, hasonló eredménnyel. Maria Laiu: *Secretarul literar: între secretariat și literatură*. Teatrul azi 1997. 10. sz. 12–18. Húsz évvel később az irodalmi titkár – írja Demeter Kata – továbbra is mindenes – a láthatatlan munka hőse: „pályáz, beszámol, elszámol, felszámol és leszámol(na). Tervez és szervez, próbál és próbálkozik. Néha sűg, néha sugdolózik. Egyszerre közönségsszervező, jegypénztáros és jegyszedő, sajtófelelős és PR-szakosztály, a kreatív szekció és válságstáb tagja egyaránt. [...] Alkalmadtán sminkes és fodrász, díszletfestő és turnészervező”. Demeter Kata: *Az irodalmi titkár birodalma*. Játéktér 2016. 2. sz. 45–49. A romániai színházi struktúrában dramaturg munkakör híján irodalmi titkárként dolgozó dramaturgokról lásd Deák Katalin: *Segít vagy akadályoz?* – a dramaturg és az intézmény viszonya Erdélyben. Játéktér 2019. 4. sz. 46–52.
19. A dramaturg jellemző a magyarországi színházi struktúrára is.
20. *Ce este (și ce ar trebui să fie) un secretar literar?* Contemporanul 1968. január 26. 4.
21. *Răspunderea politică a secretarului literar*. Contemporanul 1975. április 18. 6–7.
22. Malița 2006. 5.
23. Antal Róbert-István: *Jordáky Lajos a Kolozsvári Állami Magyar Színház irodalmi titkáráként (1949–1952)*. Korunk 2022. 9. sz. 86–100. (A továbbiakban Antal 2022.) Bár a cikk szerint 1949 elején kezdte el a színházi munkáját, Jordáky egy 1949 áprilisában a színházról írott jelentése szerint 1948. november 1-től alkalmazták. Jordáky Lajos: *Raport în legătură cu situația de la Teatrul Maghiar de Stat din Cluj*. EME 296. [f. 1.] A neve szerepel a *Pygmalion* 1948. decemberi termelési adatlapján. ANIC. Ministerul Artelor și Informațiilor. Dos. 85/1948, f. 199.
24. ANIC. Comitetul pentru Artă. Dos. 11/1951. ff. 108–109.
25. Lásd Malița 2006. 33–35.
26. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Fond 254 (Jordáky-hagyaték). 10–11. doboz. (A továbbiakban OSZK Kt. F. 254.)
27. OSZK Kt. F. 254. 11. doboz, 9. csomó (Színház 1945 után), lapszám nélkül.
28. ANIC. Comitetul pentru Artă. Dos. 13/1953. ff. 132–135. f. 133.
29. Uo.
30. ANIC. Ministerul Artelor și Informațiilor. Dos. 100/1949, ff. 19–21. Az eltávolított színészek: Sugár Jenő, Krémer Mancsi, Galló Alice, Rátz Emma, aki ekkor még a színházművészeti intézet hallgatója. Hat hónapra felfüggesztették Ditrói Puskás Bélát és Zilahy Albert rendezőt, figyelmeztették Imrédi Gézá és Lantos Bélát.
31. A kérdőívekről részletesen írok itt: Szabó-Reznek Eszter: *A Kolozsvári Állami Magyar Színház a szovjetizálás időszakában. Egy kutatás forrásai*. Sűgó 2025. 1. sz. 23–39.
32. ANIC. Comitetul pentru Artă. 11/1951, f. 109.
33. ANIC. Comitetul pentru Artă. Dos. 17/1950, f. 117.
34. EME 296. Jordáky Lajos: *Jelentés az Irodalmi Titkárság és a színház művészi kollektívájának tevékenységéről 1949 szeptember hónapban*. 16.
35. Lásd Jákfalvi 2023. 47.
36. *Repertoriul – baza muncii teatrale*. Scînteia 1951. február 11. 4.
37. Részletesebben lásd Boros 2021. 74–75.
38. Shakespeare szovjet kultuszáról és kapcsolatáról a szocialista realizmussal lásd Arkady Ostrovsky: *Shakespeare as a Founding Father of Socialist Realism: The Soviet Affair with Shakes-*

- peare. In: Irena R. Makaryk – Joseph G. Price: *Shakespeare in the Worlds of Communism and Socialism*. University of Toronto, Toronto – Buffalo – London, 2006. 56–83.
39. *Înainte în lupta pentru un teatru al epocii construirii socialismului in R. P. R!* Scînteia 1949. június 11. 1. 3.
40. Lásd *Momentul politic*. ANIC. Comitetul pentru Artă. Dos. 113/1950, ff. 224–261.
41. „A kolozsvári magyar színház 1949-ben tette meg a fordulatot a szocialista dramaturgia irányába. Sztanyiszlavszkijt tanulmányozva, munkamódszereit elfogadva egy hazai és egy szovjet darab lett a próbakő.” Jordáky Lajos: *Janovics Jenő és Poór Lili. Két színész arcképe*. Kriterion, Bukarest, 1971. 123.
42. Lásd például *Raport asupra activității Direcției Teatrelor pe anul 1950*. ANIC. Comitetul pentru Artă. Dos. 35/1950, ff. 57–77. 59.
43. *Raport despre activitatea Teatrului Maghiar de Stat din Cluj în stagiunea 1949–50*. ANIC. Comitetul pentru Artă. Dos. 17/1950, ff. 210–221. 215. [A szerző fordítása, Sz.-R. E.]
44. EME 296. Jordáky Lajos: *Jelentés a kolozsvári Állami Magyar Színház 1950 február havi művészeti tevékenységéről*. 2.
45. ANIC. Comitetul pentru Artă. Dos. 35/1950, ff. 90–112. 94. [A szerző fordítása, Sz.-R. E.]
46. *Raport asupra activității Direcției Teatrelor pe anul 1950*. Uo. ff. 57–77. 13.
47. Például a már említett *Bányászok* előkészületei alatt „a romániai munkásmozgalom történetével (1920-tól napjainkig), a Román Kommunista Párt szerepével és a Szovjetunió K.(b.)P.-nak a történetével foglalkoztunk részletesen”, áll az irodalmi titkári jelentésben. EME 296. Jordáky Lajos: *Jelentés az Irodalmi Titkárság és a színház művészi kollektívájának tevékenységéről 1949 szeptember hónapban*. 7. Ezenkívül az OSZK-beli Jordáky-korpuszban található egy irodalmi olvasmánylista is 19–20. századi angol, francia és román bányászregényekkel és riportokkal. OSZK Kt., F. 254. 11. doboz, 9. csomó, lapszám nélkül.
48. A Fotofilmről lásd Bloss-Jáni Melinda: *A „hasznosfilmek” modernitása. A kolozsvári Fotofilm vállalat 1922 utáni nemfikciós filmjeiről*. Filmtett 2022. december 27.; Ferenczi Szilárd: *Művésziparosok Kolozsváron. Fekete László és Miskovszky István fényképész-operatőrök vázlatos életrajza*. Filmtett 2022. december 28.
49. Közli Antal 2022. 93.
50. Igazság 1949. szeptember 30.
51. A színházi fotóról és Marx József színházi fotósi munkásságáról lásd Jakab Tibor: *Performatívás és teatralitás Marx József fotográfiáiban*. Lector – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Marosvásárhely – Kolozsvár, 2022.
52. Bara Margit kérdőíve, 1950. április. KÁMSz Dokumentációs Tára.
53. ANIC. Comitetul pentru Artă. Dos. 13/1953, f. 88.
54. Uo. f. 123.

